

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

7 /1 (Bahar 2020): 695-716.

**İMAM EŞ'ARÎ'NİN KELÂMÎ DÖNEMLERİ VE MU'TEZİLEDEN
AYRILIŞ NEDENLERİ**

**Kalam Periods Of Imam Ash'ari And The Reasons
His Leaving Mu'tazila**

Ekrem UYSAL

Dr. Öğretim Üyesi, Batman Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Kelâm ve Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı, Batman Türkiye. ekremuysal72@hotmail.com Orcid No: 0000-0002-2650-8190

Hakemler / Referees:

Prof. Dr. Ömer Faruk TEBER / Akdeniz Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatih TOPALOĞLU / Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 06 Mayıs / May 2020
Kabul Tarihi / Accepted: 07 Haziran / July 2020
Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran / July 2020
Cilt / Volume: 7
Sayı / Issue: 1
Sayfa/ Pages: 695-716.

Atıf / Cite as: Uysal, Ekrem. "İmam Eş'arî'nin Kelâmî Dönemleri Ve Mu'tezileden Ayrılış Nedenleri" [Kalam Periods Of Imam Ash'ari And The Reasons His Leaving Mu'tazila]. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 7/1 (2020): 695-716.

Doi: <https://doi.org/10.17859/pauifd.733256>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Ithenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 7 (1) 2020: 695-716

İMAM EŞ'ARİ'NİN KELÂMÎ DÖNEMLERİ VE MU'TEZİLEDEN AYRILIŞ NEDENLERİ*

Ekrem UYSAL**

Öz

Eş'arîlik, İmam Eş'arî'nin (ö. 324/936) kelâmî görüşleri etrafında kendisinden sonra gelen âlimler tarafından sistemleştirilmiş bir ekoldür. Bu ekol, Ehl-i sünnet'in önemli bir kısmını meydana getirmektedir. Kırk yaşlarına kadar Mu'tezile mezhebine mensup olan İmam Eş'arî, geçirdiği fikrî ve zihnî değişiklikler neticesinde Ehl-i sünnet'e katılmış ve ortaya koyduğu düşüncelerle kendi sisteminin temellerini oluşturmuştur. Bunların yanında Eş'arîliğin temellerinin atılmasında İbn Küllâb (ö. 240/854), Muhâsibî (ö. 243/857), Kerâbisî (ö. 248/862) ve Kalânîsî (ö. 255/869) gibi kişilerin bu alandaki katkısı da unutulmamalıdır. Mu'tezile ve Ashabu'l-hadis'in arasında ılımlı bir yöntem geliştirmek suretiyle her ne kadar akıl ile nakli uzlaştırmaya çalışmış olsa da aklı önelediği görülmektedir. Kendisinden sonra gelen âlimler sayesinde Eş'arî mezhebi kısa bir süre içerisinde toplumdaki dinî, siyasî ve toplumsal dinamiklerin etkisiyle başta Anadolu olmak üzere Mısır, Fas, Tunus gibi İslâmın pek çok bölgesinde kabul görüp yayılma imkanı bulmuştur. Bu durum Ehl-i sünnet'in Mu'tezile'ye karşı büyük bir başarısı olarak kabul edilmiştir.

Bu çalışmamız, giriş kısmından sonra İmam Eş'arî'nin ilmi hayatında geçirdiği kelâmî devreler ile Mu'tezile'den ayrılma nedenleri üzerine yapılan kısa tahlillerden meydana gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: İmam Eş'arî, Küllâbîler, Ehl-i sünnet, Ehl-i hadis, Mu'tezile.

Kalam Periods Of Imam Ash'ari And The Reasons His Leaving Mu'tazila

Abstract

Ash'arism is a school systemized by the scholars who followed Imam Ash'arî around his kalam views of (d. 324 / 936). This school constitutes a significant portion Ahl-i sunnah. Imam Ash'arî, who was a member of Mu'tazila sect until the age of forty, participated in the sect of Ahl-i sunnah as a result of his intellectual and mental changes; and he formed the foundations of his own system with his thoughts. Besides Ash'ari, the contributions of scholars such as Ibn Kullâb (d. 240/854), Muhâsibî (d. 243/857), Kerâbisî (d. 248/862) and Kalânîsî (d. 255/869) should not be forgotten. By developing a moderate method between Mu'tazila and Ashabu'l-hadith, he tried to reconcile the mind and narration, even though he prioritized the mind. Thanks to the scholars who came after him, the Ash'arî sect soon gained the opportunity to be accepted and spread to many regions of Islam such as Anatolia, Egypt, Morocco and Tunisia due to the religious,

* Bu makale Ekrem Uysal'ın "Eş'arî Kelâm Sisteminin Kurumsallaşma Süreci" adlı basılmamış doktora tezinin 14-30. sayfalarından derlenerek hazırlanmıştır.

** Dr. Öğretim Üyesi, Batman Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Kelâm ve Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı, Batman Türkiye. ekremuysal72@hotmail.com Orcid No: 0000-0002-2650-8190

political and social dynamics in the society. This was anticipated as a great success of the Ahl-i sunnah against Mu'tazila.

This study, after the introduction part, consists of Imam Ash'arî's scientific life and his life periods related with Kalam and the short analyzes made on the reasons for his leaving Mu'tazila.

Keywords: Imam Ash'arî, Kullâbis, Ahl-i sunnah, Ahl-i hadith, Mu'tazila

STRUCTURED ABSTRACT

Imam Ash'arî (d. 324/936) spent his life in Basra and Baghdad where peace and confidence were felt better and scientific studies were carried out in the second period of Abbasids. The most influential sects in the abovementioned regions were Ahl al Hadith and Mu'tazila. Ahl al hadith had its most widespread and brightest periods from the Umayyads to the first period of the Abbasids. On the other hand, it is stated that Mu'tazila had its golden era during Me'mûn (d. 218/833), Mu'tasım (d. 227/842) and Vâsiq (d. 232/847) of Abbasids. Likewise, it is assumed that Mu'tazila lived the silver age during the time when Cübbâi (d. 303/916), Ka'bî (d. 319/931) and Abu Haşım (d. 321/933), who were the most powerful scholars of Mu'tazila in the period after Caliph Moutawakel (d. 247/861), which also included the time of Imam Ash'arî.

Ash'arism is a school systemized by the scholars who followed Imam Ash'arî around his kalam views of. This school constitutes a significant portion of Ahl-i sunnah. Imam Ash'arî, who was a member of Mu'tazila sect until the age of forty, participated in the sect of Ahl-i sunnah as a result of his intellectual and mental changes; and he formed the foundations of his own system with his thoughts.

Imam Ash'arî and his intellectual transformation phases have become the subject of curiosity by many researchers and have been included in many researches. It is possible to divide these eras of his intellectual life into three parts: the Mu'tazila period, the Ahl al-hadith (Salařism) period and the systematization of Kalam period.

Although the information about Imam Ash'arî period is very small in the sources, it is narrated that he wrote some great works in this period, participated in some discussions on behalf of both his teacher and himself and had some views in the science of Kalam. Although naturally, he wrote works that defended the thought of Mu'tazila in this period, it is reported that when he gave up these ideas, he rejected these works he had previously compiled and destroyed them.

Until the age of forty, Imam Ash'arî, who accepted the views of the sect of Mu'tazila with sincere feelings and fervently advocated them, left his old sect as a result of a number of events and intellectual transformations, and approached the Ahl-al hadith school. In this period, Imam Ash'arî followed the Ahl-al hadith school in general, because of his belief or kalam thought and understanding, and his situation was not in a dogmatic structure.

There are some narrations that convey us about the reasons why Imam Ash'arî departed from Mu'tazila. However, the degree of health of these narrations is quite different. When we consider all this, it will be possible for us to be able to say: Imam Ash'arî, who reached a certain age, tried to reach investigation and leave imitation in the field of religion with the knowledge and experience he obtained, examined and analysed the sects in the scientific field. As a result of the knowledge and experience he gained, he was directed to create a new system.

Although there were scholars who followed Ahmed b. Hanbal (d. 214/854) and Salafist line after Imam Ash'arî of Mu'tazila, there were scholar who alleged that Imam Ash'arî joined in Küllabîs before leaving Mu'tazila by getting to know and become aware of their views and become influenced by them as a result of which he left Mu'tazila.

Besides Ash'ari, the contributions of scholars such as Ibn Kullâb, Muhâsibî (d. 243/857), Kerâbisî (d. 248/862) and Kalânîsî (d. 255/869) should not be forgotten. By developing a moderate method between Mu'tazila and Ashabu'l-hadith, he tried to reconcile the mind and narration, even though he prioritized the mind.

İmam Ash'arî, especially expressed his commitment to Ahmed b. Hanbal during Ahl-al hadith, but it is not possible to say that it is a full commitment. The reason for this was that after the event of Mihne, the ones who were against and did not follow Ahmed b. Hanbal, who achieved a great prominence from the public, were rejected and were assumed to be ahl-al bid'at (people of innovation). Therefore, when he was excluded by this school, Imam Ash'arî, who said that he was inclined to Ahl-al hadith for a short time, felt the need to create an authentic and unique thought system of his. Already, a large part of the society was caught between two extreme sects, Mu'tazila and Ahl-al hadith, sometimes they faced violent events, and were forced to accept some thoughts. . The pressure system put forward by Mu'tazila in the first periods was later applied by the supporters of Ahl-al hadith with a different mindset. This pressure and violence, which reached the point of exaggeration, caused an infestation in the society and people were forced to look for a new way out. Upon this, Imam Ash'arî tried to put forward a unique thought system to overcome these problems in society.

Thanks to the scholars who came after him, the Ash'arî sect soon gained the opportunity to be accepted and spread to many regions of Islam such as Anatolia, Egypt, Morocco and Tunisia due to the religious, political and social dynamics in the society. This was anticipated as a great success of the Ahl-al sunnah against Mu'tazila.

This study, after the introduction part, consists of Imam Ash'arî's scientific life and his life periods related with Kalam and the short analyses made on the reasons for his leaving Mu'tazila.

Keywords: İmam Ash'arî, Kullâbis, Ahl-i sunnah, Ahl-i hadith, Mu'tazila

GİRİŞ

Tarihçiler, genel olarak 132/750-232/847 arasındaki yılları Abbâsîlerin ilk dönemi, 232/847-656/1258 yıllarını da ikinci dönemi olarak kabul etmektedir.¹ İmam Eş'arî (ö. 324/936), hayatını Abbâsîlerin ikinci döneminde huzur ve güvenin daha çok hissedildiği, ilmi faaliyetlerin sürdürüldüğü Basra ve Bağdat'ta geçirmiştir. Bu bölgelerde en etkili olan mezhepler ise Ehl-i hadis ve Mu'tezile idi. Ehl-i hadis, Emevîlerden itibaren Abbâsîlerin ilk dönemine kadar en yaygın ve en parlak devirlerini geçirdi. Mu'tezile'nin ise Abbâsîlerin Me'mûn (ö. 218/833), Mu'tasım (ö. 227/842) ve Vâsık (ö. 232/847) zamanında altın çağını yaşadığı ifade edilmektedir.² Aynı şekilde İmam Eş'arî'nin zamanını da kapsayan Halife Mütevekkil (ö. 247/861) sonrası dönemde Mu'tezile'nin en güçlü hocalarından olan Cübbâî (ö. 303/916), Ka'bî (ö. 319/931) ve Ebû Hâşim'in (ö. 321/933) başını çektiği süre içerisinde Mu'tezile'nin gümüş çağını yaşadığı kabul edilmiştir.³

İmam Eş'arî'nin geliştirdiği kelâm metodunda orta bir yol takip edilmiş, akıl ve nakil, uzlaşma içerisinde kendilerine yüklenen misyonu yerine getirmiştir. Bu bağlamda akıl esas kabul edilmiş; geliştirilen aklî yöntemlerle naklin anlaşılması, zihinlere yerleştirilmesi, nassın amaç ve gayesini tespit ve onları izah etme gibi görevler icra edilmeye çalışılmıştır.

¹ Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi Emevîler-Abbâsîler* (Ankara: Milli Eğitim Yayınevi, 1983), 83-107; Şevkî Dayf, *el-Asrû'l-Abbâsîyi's-Sânî* (Kahire: Darü'l-Maârif, 1985), 5.

² Abdülmecid Ebü'l-Fütûh el-Bedevî, *et-Târîhu's-Siyâsî ve'l-Fikrî* (Cidde: y.y., 1983), 29.

³ William Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fırlalı (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 368-369.

İmam Eş'arî ve geçirdiği fikri dönüşüm evreleri birçok araştırmacı tarafından merak konusu olmuş ve birçok araştırmaya dahil edilmiştir. Onun fikrî hayatındaki bu devreleri Mu'tezile dönemi ve Mu'tezile'den ayrıldıktan sonraki dönem⁴; Mu'tezile, Küllâbiye ve Ehl-i sünnet dönemi⁵; Mu'tezilî, Hanbelî ve akıl ile naklî uzlaştırmaya çalıştığı dönem⁶; selef dönemi diyebileceğimiz Eş'arî öncesi, mütekaddimûn dönemi olan Eş'arî-Gazzâlî dönemi ve müteahhirûn dönemi olan Gazzâlî-Râzî sonrası dönem⁷ olmak üzere değişik kısımlara ayıranlar olmuştur.

Yukarıdaki kısa bilgileri verdikten sonra burada İmam Eş'arî'nin kelâmî alanda yaşadığı fikrî değişikliği üç dönemde ele alıp değerlendirmeye çalışacağız.

1. Mu'tezilî Dönem

Babası, vefat etmeden önce Eş'arî'yi, dostu ve aynı zamanda fakih ve muhaddis olan Zekeriyâ es-Sâcî'ye (ö. 307/919) vasiyet etmiş; ancak bu dönem Eş'arî'nin ilk on yıllık çocukluk yıllarına denk geldiği için kendisinde fikrî bir olgunluk oluşturmamıştır. Küçük yaşlarda babasını kaybeden Eş'arî, baba olarak annesinin evlendiği Cübbâî'yi tanımış ve ilk eğitimini ondan almıştır. Cübbâî, Mu'tezilî bir âlim olduğu için Eş'arî'nin de ilk fikrî oluşum dönemi Mu'tezile devri olmuştur. Hatta bu alanda öyle yetkin bir yere ulaştı ki kimi zaman Cübbâî'nin yerine tartışmalara katılmıştır.⁸

Eş'arî'nin Mu'tezile dönemiyle ilgili bilgiler kaynaklarda yok denecek kadar az olmakla birlikte bu dönemde çok mümtâz bazı eserler yazdığı,⁹ hem hocası hem de kendisi adına bazı tartışmalara katıldığı¹⁰ ve kelâmında kendine ait bir takım görüşlere sahip olduğu¹¹ rivayet edilmektedir. Doğal olarak bu dönemde Mu'tezile düşüncesini savunan eserler kaleme almış olsa da daha sonra bu fikirlerinden vazgeçince önceden telif ettiği bu eserlerini reddettiği ve bunları yok ettiği aktarılmaktadır. Bundan dolayı elimizde o döneme ait eserler mevcut değildir. Ancak İmam Eş'arî'nin düşünce

⁴ Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1978), 217.

⁵ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn* (Dımaşk: y.y., 1959), 2/59.

⁶ İrfan Abdülhamîd, *ed-Dırâsât fi'l-fıraki ve'l-akâidi'l-İslâmiyye*, (Bağdât: Matbaâtu'l-İrşâd, 1977), 148. Bu eser Türkçeye çevrilmiştir. Bk. *İslâm'da İtikadi Mezhepler ve Akâidi Esasları*, trc. M. Saim Yeprem (İstanbul: Marifet Yayınları, 1983).

⁷ Fatih İbiş, "Eş'arî Kelâmının Dinî, Hissî ve Felsefî Karakteri Üzerine", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Eylül 2014), 36.

⁸ Ebü'l-Kâsım Alî b. Hasen İbn Asâkir, *Tebyînü kezibi'l-müfterî fimâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1995/1416), 91; Ebû Alî Hasen b. Alî b.

İbrâhîm b. Yezdâd el-Ahvâzî, *Mesâlibü İbn Ebi Bişr el-Eş'arî, nşr. Michel Allard*, (Damas: y.y., 1970), 23/155.

⁹ İbn Asâkir, *Tebyîn*, 131; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Şuayb Arnavut- İbrahim Zubeyk, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983), 15/87.

¹⁰ İbn Asâkir, *Tebyîn*, 91; Ahvâzî, *Mesâlib*, 23/155.

¹¹ İbn Asâkir, *Tebyîn*, 133.

yapısının oluşması ve gelişmesinin yanı sıra kelâm sisteminin de teşekkül etmesinde Mu'tezile'nin etkisi göz ardı edilemez.¹²

1.1. Eş'arî'nin Mu'tezile'den Ayrıldığını İlan Etmesi

Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrıldığını halka ilan etmesiyle ilgili olarak olayı bizlere aktaran bazı rivayetler mevcuttur. Bunların aynı zaman ve zeminde gerçekleştikleri, olayın içeriğinin aynı meydana olduğu, fâilinin de İmam Eş'arî olduğu kesindir. Bütün bu rivayetleri üç madde halinde zikretmemiz mümkündür:

1.1.1. Bu rivayetlerin birincisine göre İmam Eş'arî, evinde on beş gün inzivaya çekildikten sonra Basra Camii'nin minberine çıkmış ve "Ey insanlar! Bir süredir araştırmalarda bulunuyordum ancak her iki tarafın da delilleri bana eşit görünmüştü. Bundan dolayı birini diğerine tercih edememiştim. Bunun üzerine Allah'tan beni doğruya ulaştırmasını istedim. O da beni kitaplarımda ifade ettiğim şu inançlara ulaştırdı. Şimdi üzerimdeki bu elbisemi çıkardığım gibi eski görüşlerimden ayrılıyorum." Bu konuşmadan sonra İmam Eş'arî, el-Lüma' ile Keşfü'l-esrâr ve hetkü'l-estâr gibi eserlerini halka dağıtmıştır.¹³

1.1.2. İkinci bir rivayete göre İmam Eş'arî bir Cuma günü, daha Mu'tezile'den ayrılmamışken Basra Camii'ne gelerek minbere çıkmış ve "Beni tanıyan tanır. Beni tanımayan ise bilsin ki ben Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'yim. Önceleri ru'yetullâhı kabul etmez, Kur'an'ın mahluk olduğunu söyler, şer fiillerin hâlıkının ben olduğumu (kişinin kendisi olduğunu) savunurdum. Şimdi ise söylediklerimden vazgeçip tövbe ediyor ve Mu'tezile'den ayrılıyorum."¹⁴

1.1.3. Üçüncü bir rivayette ise İmam Eş'arî'nin Basra Camii'nde bir Cuma günü Cuma namazından sonra aniden minbere çıktığı ve beline bağladığı kuşağı kestikten sonra insanlara hitaben "Şahit olunuz ki ben Mu'tezilî görüşlerimden tövbe ediyorum" dediği aktarılmaktadır. İbn Asâkir (ö. 600/1203) bu rivayeti anlatırken meçhul diye zikrettiği Ebû Abdullah el-Hamrânî'den (ö. 369/979), Eş'arî'nin bu hitabına şunları da ilâve ettiğini söylemektedir: "Şahit olunuz ki ben İslâm'ın dışında bir din üzereydim ve şimdi müslüman oldum. Daha önceki Mu'tezilî fikirlerimden dolayı tövbe ediyorum."¹⁵ Ancak bu ilâvenin Mu'tezile'yi karalamak için yapıldığı ihtimal dahilindedir. Çünkü Eş'arî hem İbâne hem de Makâlât'ta Mu'tezile'nin görüşlerini aktarırken hiçbir yerde böyle bir ifade kullanmamış, tamamen ilmî tartışmalar dahilinde değerlendirmelerde bulunmuştur.

¹² Bk. Mehmet Keskin, "Eş'arî Mu'tezile'den Neden Ayrıldı?", *İlahiyat Akademisi: Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi* 5 (2017), 95-96; Mehmet Kalaycı, "Eşarîliğin Tarihsel Arka Planı: Küllâbîlik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/2, (2010), 399-431.

¹³ İbn Asâkir, *Tebyîn*, 49-51; Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, nşr. Mahmud Muhammed Tanâhî- Abdülfettah Muhammed el-Hûlv, (Kahire: Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabiyye, 1964-1976), 3/438.

¹⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 257; Zehebî, *Siyer*, 15/89.

¹⁵ İbn Asâkir, *Tebyîn*, 51.

1.2. Eş'arî'nin Mu'tezile'den Ayrılma Nedenleri

Bu nedenleri şöyle sıralamak mümkündür:

1.2.1. Mu'tezile kelâmında derinleşen Eş'arî, kimi zaman akâid derslerinde hocasına birtakım sorular yöneltir, ancak aldığı cevaplar tatmin edici olmaz. Bundan rahatsızlık duyan Eş'arî bir gece kalkıp abdest aldıktan sonra iki rekat namaz kılar ve Allah'tan kendisini Sırât-ı müstakîme iletmesini diler. Bir gece rüyasında Resulullah'ı görüp durumunu kendisine arz edince "sünnetime sarıl" hitabıyla karşılaşır. Bunun üzerine Eş'arî o günden sonra kelâmî konuları Kur'an ve Sünnet'e arz etmiş, uygun olanları kabul edip diğerlerini reddetmiştir.¹⁶

1.2.2. Ramazan ayının başında, ortasında ve sonunda (27. gecesini) Resulullah'ı rüyasında görüp ilk ikisinde kendisine "Ey Ali! Benden rivayet edilmiş görüşlere yardım et, çünkü onlar haklıdır" dediği, sonuncusunda ise "sana emrettiğim konuda ne yaptın?" şeklinde buyurduğu rivayet edilir. Aralarında geçen diyalogdan sonra uykudan uyanan Eş'arî, "haktan sonra dalâlet vardır" diyerek hadislerde geçen rü'yetullah, şefaât gibi akâid konularını savunmaya başlamıştır.¹⁷

Kaynaklarda geçtiği üzere İmam Eş'arî'nin on beş gün boyunca delilleri karşılaştırması sonucu Mu'tezile'den ayrılıp Ehl-i sünnet'e dahil olması ve hemen bu olayı halka arz ederken yeni görüşlerini savunan eserler dağıtması Mu'tezile'den kopuşun fikirsel anlamda daha öncesine dayandığını göstermektedir. Zira on beş gün gibi kısa bir süre içerisinde böyle eserleri kaleme almak mümkün görünmemektedir. Bundan dolayı aktarılan olayın zihninin arka planında daha önce başlamış olan bir sürecin en son aşaması olduğunu ortaya koymaktadır.

1.2.3. Rüyasında Resulullah'ın kendisine hadis yazmasını talep edildiğini gören Eş'arî, yanında bulunan bütün kelâm kitaplarını toplayıp kaldırır ve tefsir, hadis gibi şer'î ilimlerle uğraşmaya başlar. Ancak en son gördüğü rüyada Resulullah, kendisine kızarak emrettiği yolu takip edip kelâm alanında eser yazmasını ister. Bunun üzerine Eş'arî, kelâmî eserleri tasnif edip mezhebini ortaya çıkarmaya karar verir.¹⁸

¹⁶ İbn Asâkir, *Tebyîn*, 49-50; Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, thk. Ahmed Fethi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 1/32.

¹⁷ Aralarında geçen diyalogun devamı şöyledir: Ramazan'ın 27. gecesini gelince Basra'da adet olduğu üzere bütün kurrâ, ilim ehli ve ileri gelenler bir yerde toplanır ve Kur'an'ı hatmederlerdi. Ben de bu toplantıya katılmıştım. Fakat bir süre sonra dayanamadığım bir uyku hali ortaya çıktı. Meclisten izin alarak kaçırdığım bu hayırlı gecenin üzüntüsüyle eve gidip uyudum. Rüyamda Resulullah (sav)'ı gördüm. Bana, "Sana emrettiğim konuda ne yaptın?" Ben: "Kelâmı bırakıp Kur'an ve Sünnete bağlandım." Resulullah (sav): "Kelâmı terketmeni söylemedim. Sana sadece benden rivayet edilmiş görüşlere yardım et. Çünkü onlar haklıdır, dedim." Ben: "Otuz yıl boyunca üzerinde olduğum mezhebi nasıl terkedeyim?" Resulullah (sav): "Eğer Allah'ın sana karşı olan nusretini bilmeseydim her şeyi sana açıklamadan ayrılmazdım. Öyleyse bu konuda ciddi bir şekilde çalış, hiç şüphe yok ki Allah sana yardım edecektir." (Geniş bilgi için bkz. İbn Asâkir, *Tebyîn*, 50-52).

¹⁸ Bk. İbn Asâkir, *Tebyîn*, 51-52.

Eş'arî'nin gördüğü rüyalarla ilgili rivayetler Watt'a (1909-2006) göre Eş'arî'deki kalbî ve fikrî değişikliğin aşamalarını göstermekle birlikte gerçek hayatta yapmak istediği şeylerin şuur altına yerleştikten sonra rüya haline dönüşmeleridir.¹⁹ Abdurrahman Bedevî (1917-2002) ise bu şekildeki rivayetlerin uydurma olduğunu, buradaki amacın ise kelâm ilmine şer'î bir dayanak bulma olduğunu ifade etmektedir.²⁰ Halbuki İbn Asâkir, İmam Eş'arî gibi nazar ve istidlâl yönünden güçlü olan birçok kişinin mezhep değiştirdiğine şahid olduğunu söylemektedir. Ona göre böyle bir durum bir rüya veya gerçeği arama konusundaki şiddetli istek ve arzulara bağlanabilir.²¹ Nitekim Me'mûn'un da gördüğü rüyalar neticesinde felsefe kitaplarını tercüme ettirdiği kaynaklarda yer almaktadır.²²

Ayrıca rüya olayıyla ilgili bu rivayetlerin kişisel olduğu, sadece gören kişiyi bağlayarak öznellik ifade ettikleri ve zannî bilgiye dahil oldukları için bunları tamamen kabul etmenin zor olduğu da ifade edilmiştir.²³

Ancak her ne kadar haber-i vâhid zannî bilgi ifade etse de olayı yaşayan kişi için çok önemli ve bağlayıcı olabilir. Birçok kişi, gördüğü rüyaları yorumlayarak hayatında bir takım değişiklikler yapabilmektedir. Bu durum gerçek hayatta var olan bir olgudur. Bu olay da haber-i vâhid türünden olup her ne kadar zannî bilgi ifade etse de hüküm itibariyle tamamen gerçek dışı ve itibar edilemez değildir.

Aynı şekilde böyle rivayetlerin uydurma veya kelâm ilmine şer'î bir dayanak bulma gayretiyle söylenen sözler olduğu ya da Hanbelîlerin İmam Eş'arî'yi insanlar nazarında yüceltmek için yakıştırdıkları bir takım haberler olduğu şeklindeki kanâatler zorlama iddialar olup gerçekleri yansıtmamaktadır. Çünkü İmam Eş'arî'nin Hanbelîler ile yaptığı görüşmelerde kabul edilmeme nedenlerinden bazılarının Mu'tezile'den elde ettiği akılcı bir yaklaşıma sahip olması ve kelâmcı kimliğini ön planda tutması olarak belirtilmişti. Eğer gerçekten Hanbelîler böyle bir yakıştırmada bulunmuş iseler niçin İmam Eş'arî'yi reddettiler veya aradaki bağlar tamamen kopup

¹⁹ William Montgomery Watt, *İslâmın İlk Dönemlerinde Hür İrâde ve Kader*, trc. Arif AYTEKİN (İstanbul: Fatih Ofset, 1996), 171; Erkan YAR, "Eş'arî ve Metodolojisi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (Aralık 2005), 29.

²⁰ Abdurrahman el-Bedevî, *Mezâhibu'l-İslâmiyye* (Beyrut: y.y., 1979), 1/496.

²¹ İbn Asâkir, *Tebyîn*, 380.

²² Rivayet edildiğine göre bir gün Me'mûn rüyasında gördüğü heybetli ve güzel görünümlü adamın kim olduğunu sorunca adam kendisinin Aristoteles (M.Ö. 384-322) olduğunu söylemiş. Bunu üzerine Me'mûn kendisine iyiliğin (hüsün) ne olduğunu sormuş o da "aklen iyi olandır" diye cevap vermiş. Me'mûn "sonra nedir?" diye devam etmiş. O da "şerde iyi olandır" demiş. Me'mûn tekrar "sonra nedir?" şeklinde sorusuna devam etmiş, o da "cumhurun yanında hüsün olandır" cevabına Me'mûn "daha sonra nedir" diye soruya devam edince Aristoteles "sonra yoktur" diye karşılık vermiş. Bu rüya üzerine Me'mûn felsefe ve kadim ilimlerin tercüme edilmesini emretmiştir. Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 339. Câbirî (1936-2010) ise Me'mûn'un gördüğü bu rüyanın tercüme faaliyetlerinin sebebi değil sonucu olduğunu ve bu rüya ile tercüme ve te'liflerin hız kazandığını söylemektedir. Bkz. Muhammed Âbid CÂBİRİ, *Arap Akılının Oluşumu*, trc. İbrahim Akbaba (İstanbul: İz yayıncılık, 1997), 310-311.

²³ Bk. Ali Osman Koçkuzu, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikat ve Teşrî Yönlerinden Değeri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988), 164-165.

yollar ayrıldıktan sonra dahi niçin İmam Eş'arî hakkındaki bu haberlerin uydurma olduğunu açıklamadılar?

Ayrıca Watt'ın iddia ettiği gibi ise İmam Eş'arî, Mu'tezile'den ayrılış nedenini niçin gördüğü rüyalara dayandırsın? Aslı olmayan bu iddiaları söylemeye onu sevkeden nedenler var mıydı? Şayet bazı nedenler olduysa bunlar nelerdi? Veya sadece yaptığı araştırmaların neticesinde Mu'tezile'den ayrıldığını dile getirmesi yeterli olmaz mıydı?

Kelâm ilmine dayanak olması iddiasına gelince, o dönemde var olan mezheplerin zaten kelâmî yönleri vardı ve İmam Eş'arî, daha önce Mu'tezilî iken birçok kelâmî tartışmaya katılmıştı. Bundan dolayı İmam Eş'arî'nin kelâma mesned bulmak için böyle bir yola girdiğine dair dillendirilen bu iddia ilmî çerçevede makul görünmemektedir.

Bununla birlikte rüya olayını aktaran kaynakların İmam Eş'arî'ye ait başka ruhî tecrübelerden bahsetmemeleri de ayrıca bu olayın sübûtuna delildir. Çünkü uydurma olsaydı başka uydurmalar da söylenirdi. Ayrıca Hanbelîler'den ayrılıp kendi özgün sistemini oluşturmaya başlarken böyle durumlardan bahsedilmemesi önceki olayın vuku bulduğunu kuvvetlendirmektedir. Netice itibarıyla İmam Eş'arî de kelâm ilminde rüyaların bilgi kaynağı sayılmadığının ve delil kabul edilmeyeceğinin pekâla farkındaydı. Ama o, sadece kendisini bağlayan bu duruma göre tek başına hareket etmiş ve kanâat getirdiği yolda yürümeye devam etmiştir.

1.2.4. İmam Eş'arî hocası Cübbâî ile aralarında geçen salâh-aslah (üç kardeş) meselesinde tatmin edici cevabı alamayınca Mu'tezile'den ayrılmıştır.²⁴

Mu'tezile'nin insana verdiği sınırsız bir hürriyet alanını Allah'a tanımamasını İmam Eş'arî belki de hiçbir zaman kabullenememiştir. Ona göre insan, fiillerinde

²⁴ Mu'tezile'ye göre kullar için aslah olanı yaratmak Allah için vaciptir. Bu düşünceye kanaat getirmeyen Eş'arî bir gün hocası Cübbâî'ye üç kardeş meselesini sorar ve der ki: Biri kafir biri mü'min diğeri de çocuk olarak ölen üç kardeş hakkındaki görüşün nedir? Cübbâî: Kafir azaba düçar olur, mü'min yüksek derecelere erişir, çocuk ise ne sevap ne de azap görür. Eş'arî: Çocuk mü'min olan kardeşinin derecesine gitmek isterse ona izin verilir mi? Cübbâî: Hayır. Ona "senin kardeşin bu derecelere tâati sayesinde erişmiştir. Halbuki senin tâatin yoktur," denilir. Eş'arî: Şayet çocuk "Allah'ım! Kusur bende değil, sen beni yaşatsaydın ben de sana itâat edecektim" derse Yüce Allah ne buyuracak? Cübbâî: "Allah şöyle buyuracak: Sen yaşasaydın âsi olacak ve azabıma düçar olacaktın. Bunu bildiğim için seni yaşatmayıp senin hakkında en hayırlı olanı yaptım". Eş'arî: Eğer kafir olan kardeş: "Ey Âlemlerin Rabbi! Ey merhametlilerin en merhametlisi! Bu kardeşimin halini bildiğin gibi benim de halimi biliyordun. Neden onun hayrına olanı yaptığın gibi benim de hayrımı yapmadın" derse ne cevap verirsin? Cübbâî: "Sen vesveseye tutulmuşsun." Eş'arî: "Hayır. Ben vesveseye tutulmadım. Ancak şeyhimizin söyleyecek sözü kalmamıştır." Bk. İbn Asâkir, *Tebyîn*, 44; Zehebî, *Siyer*, 15:89; Watt, *Teşekkül Devri*, 381. Basra Mu'tezile'sine bağlı olan Cübbâî'ye göre Allah'ın fiillerinin bir amaç ve hikmeti vardır. Allah, yaratmış olduğu her şeyde iyi olanı yapması gerekirken diğer bir gruba göre ise bu durum sadece dinî alanla sınırlıdır. Bk. Osman Aydınlı, *İslâm Düşüncesindeki Aklîleşme Süreci, Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebû Huzeyl el-Allâf* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 209.

tamamen hür iken Allah'ın sadece aslah olanı gerçekleştirmeye âdeta mecbur bırakılması bir çelişkiyi ortaya koymaktadır. Çünkü Yüce Allah, her şeyin yaratıcısı olduğu gibi dilediğini yaratıp mülkünde istediği gibi tasarrufta da bulunabilir. O'nun için hiçbir sınırlama ve kısıtlama getirilemez.²⁵

Watt, bu olayın Sübkî (ö. 771/1369) tarafından hocası Zehebî'den (ö. 748/1347) nakledilerek anlatılmasını ve İbn Asâkir de dahil olmak üzere önceki kaynaklarda böyle bir rivayete rastlanılmamasını eleştirmektedir. Halbuki bu örneği Gazzâlî (ö. 505/1111), salâh-aslah konusunda Mu'tezile'yi eleştirmek için²⁶; Bağdâdî (ö. 429/1037) de Allah'ın iman edeceğini bildiği birisini iman etmeden önce öldürmesinin caiz olduğu savından hareketle Mu'tezile'nin salâh-aslah düşüncesini iptal etmek için²⁷; Sübkî ise salâh-aslah ve ta'lil konularını izah etmek için²⁸ kullanmıştır. Her bir rivayetin değişik varyantlarla gelmesi olayın hakikatına gölge düşürmektedir. Ayrıca bu görüşün Bağdat Mu'tezilesine mensup bazı kişilere ait olduğu da iddia edilmiştir.²⁹

1.2.5. Cübbâî'nin yanına gelen bir adam kendisine Allah'a verilen isimlerin sem'iyiyatıyla (tevkîfî oluşuyla) ilgili olarak kendisine "akıl" denilmesinin hükmünü sorar. Cübbâî'nin verdiği cevabı uygun bulmayan Eş'arî, hocasının hatasını ortaya koyar ve bu tartışma neticesinde Mu'tezile'den ayrılır.³⁰

1.2.6. Eş'arî'nin hocası Cübbâî adına girdiği bir tartışmada dilinin tutulması ve hasmına yenilmesi neticesinde akla duyduğu güvenin zedelenmesi üzerine Mu'tezile'den ayrıldığı rivayet edilmiştir.³¹ Ancak bu kişinin kim olduğu hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ama bu dönemde Ahmed b. Hanbel (ö. 241/854) ve ekolünün kelâma karşı oldukları göz önünde bulundurulduğunda bu kişinin Küllâbîlerden biri olma ihtimali yüksektir. Nitekim İmam Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra en-Nakz 'alâ İbni'r-Râvendî fî's-sıfât adlı eseriyle³² İbn Küllâb'ı İbn Ravendî'ye karşı savunması bunun bir delili olabilir.

²⁵ Bk. Keskin, "Eş'arî Mu'tezile'den Neden Ayrıldı?", 101.

²⁶ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, nşr. İnsaf Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Kuteybe, 1423/2003), 95.

²⁷ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, thk. Ahmed Şemsuddin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1432/2002), 152-153.

²⁸ Sübkî, *Tabakât*, 3/356.

²⁹ Watt, *Teşekkül Devri*, 380-381; Krş. Erkan Yar, "Eş'arî ve Metodolojisi", 29-30.

³⁰ Çoğulu "u'kul" olan ve "i'kâl" kelimesinden türetilen "akıl", Cübbâî'ye göre men' (engel) manasına gelmektedir. Böyle bir mananın Allah için kullanılması ise muhaldir. Eş'arî ise hocasının bu görüşüne katılmaz ve "o zaman Allah'a 'hekim' de denilmemelidir. Çünkü bu kelime 'hikmetü'llicâm'dan (hayvanın kaçmasını engelleyen demir) türemiş olup bunun da men' (engel) manasını taşıdığını" söyler. Kendisinin de Allah'a "hekim" ismini verip "âkil" ismini vermeme sebebini kıyas değil şâri'in hükmüne bağlayan Eş'arî, hocasıyla yaptığı bu tartışmadan sonra Mu'tezile'den ayrılır. Bk. Sübkî, *Tabakât*, 3/357; Keskin, "Eş'arî Mu'tezile'den Neden Ayrıldı?", 104.

³¹ İbn Asâkir, *Tebyîn*, 91.

³² Ebû Bekr Muhammed b. Hasen b. Fûrek el-İsfahânî, *Mücerredü mağâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, nşr. Daniel Gimaret (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1987), 12.

Burada Mu'tezile'nin akıl-nakil çatışmasında akli esas kabul etmesine dikkat çekilerek İmam Eş'arî'nin katıldığı münâzarada aklın nakil karşısındaki zayıflığını gördüğü için Mu'tezile'den ayrıldığı iddia edilmiştir. Ancak İmam Eş'arî'nin Ehl-i sünnet çizgisinde bulunduğu dönemde dahi akli yöntemleri uygulaması; Mu'tezilî iken öğrendiği bazı akli teknikleri kendi düşüncelerini ispatlama ve muhaliflerini susturma konusunda kullanması böyle bir iddiayı zayıflatmaktadır.

1.2.7. Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılmasının başka bir nedeni de Cübbâî'nin oğlu ve kendisinin de üvey kardeşi olan Ebû Hâşim ile yaşadığı rekabet ve kıskançlığı şeklindeki iddiadır. Bu rekabet ve kıskançlık kimi zaman şiddetli tartışmalara kadar varmış ve neticesinde Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılışına neden olmuştur.³³ Ancak bu düşünce bir iddiadan öteye geçmemekte ve bunu destekleyen herhangi bir rivayet bulunmamaktadır.

Ayrıca bu iddiaya göre Cübbâî'nin kendisinden sonra öz oğlu olan Ebû Hâşim'i getireceği ve üvey oğlu olan İmam Eş'arî'yi tercih etmeyeceği düşüncesini dile getirenler aslında Cübbâî'nin ilmî alanda yerine geçecek en uygun kişi olan İmam Eş'arî'ye karşı "öz-üvey evlat" düşüncesiyle hareket edip layık olanı getirmeyeceği ve haktan ayrılacağı iddialarını da beraberinde getirmiş olmaktadır. Aynı şekilde Ebû Hâşim'in de hak etmediği bir konuma gelmeyi kabul ettiği ve bunu uygun gördüğü de ortaya çıkmaktadır. Halbuki bu durumu destekleyecek herhangi bir haberin bulunmaması ve gerçeği yansıtmaktan uzak olması böyle bir iddianın kabul edilemeyeceğini göstermektedir.

1.2.8. Sosyal açıdan değerlendirildiğinde Eş'arî döneminde insanların Mu'tezile ve Ehl-i hadis baskısına maruz kaldıkları görülmektedir. Bir taraftan akli önceleyen Mu'tezile'nin diğer yandan nassa sıkı sıkıya bağlanmış olan Ehl-i hadis'in baskısı altında ezilen toplum bunların katı ve tavizsiz tavırlarına karşı bir çıkış yolu ararken bunu fark eden Eş'arî, toplumu rahatlatan yeni fikirleriyle kendi sistemini oluşturmuştur. Böylece müslümanlar arasında ortaya çıkan itikadî ve sosyal alandaki bölünmüşlük minimize edilmiştir.³⁴

1.2.9. Başta Mihne olayı olmak üzere dönemin siyasî gücünü elinde tutan Mu'tezile'nin akli önceleyerek düşüncelerini kabul ettirmede başvurduğu kaba kuvvet toplumun Mu'tezile'ye karşı çıkmasına neden olmuştur. Daha sonra özellikle Abbâsî halifesi Mütevekkil döneminden itibaren iktidarın desteğini yanına alan ve aklın yerine nassı koyan Ehl-i hadis'in olumsuz tutumları karşısında Eş'arî iki ekol arasında yeni bir yol bulmak için çözüm yolları aramış ve Mu'tezile'den ayrılmıştır.³⁵

1.2.10. Eş'arî küçük yaşlarda Zekeriyyâ es-Sâcî ve Ebû İshâk el-Mervezî (ö. 340/951) gibi Ehl-i hadis âlimlerinin yanında eğitim almıştı. Daha sonraki

³³ Watt, *Teşekkül Devri*, 378-381.

³⁴ Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, trc. Hüseyin Hatemî (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 120-121; Ayrıca bkz. Ahmed Mahmûd Subhî, *el-Eş'arî el-mütekellim* (Umman: Mevsûatu Hadâratî'l-İslâmiyye, 1993), 380.

³⁵ Cafer Subhânî, *Buhusun fî'l-Milel ve'n-Nihal* (Kum: y.y., 1411/1990), 2/23.

dönemlerde hadisler üzerinde çalışmalar yaptığı ve Mu'tezile'nin doktrinlerindeki tutarsızlığı gördüğü için Mu'tezile'den ayrıldığını savunanlar da vardır.³⁶ Hatta Eş'arî'nin Ehl-i hadis düşüncesini en iyi bilen kelâmcı olduğu aktarılmıştır.³⁷ Bu durum onun yeni bilgilere açık, yenilikçi ve objektif değerlendirmeler yapabilen ve ilmî çalışmalarında bunu ortaya koyabilen birisi olduğuna işaret etmektedir.

1.2.11. Eş'arî'ye bir yakınının veya dedesinin vefat etmesi üzerine çok büyük bir miras kaldığı, ancak Mu'tezilî olduğu gerekçesiyle Basra kadısının bu mirası Eş'arî'ye vermediği, Eş'arî'nin de bunu almak için Mu'tezile'den ayrıldığını iddia edenler vardır.³⁸ Bu iddiayı eserinde zikreden Ahvâzî'nin (ö. 446/1055) Eş'arî hakkında fazla bilgi sahibi olmadığını söyleyen İbn Asâkir bütün bunları reddederek hepsinin iftira olduğunu ifade etmektedir.³⁹

Aynı şekilde İslâm hukukunda mirası hacbeden (engelleyen) durumlar belirlenmiştir. Buna göre kişinin farklı bir mezhepten olması ya da değişik fikirleri benimsemesi kendisini mirastan mahrum bırakmaz. Bundan dolayı Basra kadısının böyle bir durumdan dolayı İmam Eş'arî'yi hukukî haklarından men etmesi gerçeği yansıtmaktan uzak bir iddiadır.

1.2.12. Bu dönemde Mu'tezile'nin hem siyasî otorite hem de halk nazarında değer ve güç kaybettiğini, Eş'arî'nin ise hem yönetim hem de toplumda itibarını arttırmak istediği için Mu'tezile'den ayrıldığı rivayet edilmiştir.⁴⁰ Fakat olayı bu şekilde şahsî egolara bağlayanlar genellikle onun i'tizâlîne karşı çıkıp onu karalamak isteyenler olmuştur. Mesela İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılışını gerçekçi bulmamış ve öne sürdüğü fikirlerden dolayı toplumda fitneye sebep olduğunu iddia etmiştir.⁴¹

Ancak dönemin siyasî, sosyal ve ekonomik hayatına baktığımızda her ne kadar Mu'tezile eski gücünde olmasa dahi hem iktidarda hem de toplumda etkili konumunu sürdürmektedir. Sarayın her türlü desteğini alan, halk tarafından da çoğunlukla desteklenen bir mezhepten ayrılmanın itibar kaybından başka bir sonuç vermeyeceği aşikardır. Aynı zamanda saraya yakın olan âlimlerin maddi olarak da desteklendiği

³⁶ Subhânî, *Buhus*, 2/7.

³⁷ Takıyüddin Ahmed b. Abdulhalîm İbn Teymiyye, *en-Nübüvvât* (Kahire: y.y., 1386/1966), 159.

³⁸ Ahvâzî, *Mesâlib*, 23/155; Bkz. İbn Asâkir, *Tebyîn*, 381.

³⁹ İbn Asâkir, *Tebyîn*, 381; Bkz. İrfan Abdülhamîd, "Eş'arî, Ebü'l-Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/444-447. Eş'arî'ye kalan miras hakkında geniş bilgi için Bkz. Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyye*, 1/503; Subhânî, *Buhus*, 2/21; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Cize: Dâru'l-Hicr, 1998), 11/187.

⁴⁰ Ahvâzî, *Mesâlib*, 33/155.

⁴¹ Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Abdulkadir Ata, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 6/332.

göz önünde bulundurulursa İmam Eş'arî'nin bu süreçte Mu'tezile'de kalması gerektiğinin daha makul olduğu kabul edilecektir.

1.2.13. Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılmasının nedenlerinden bir tanesinin de dönemin sünnî olan halifesinin Eş'arî'yi etkilemesi olarak gösterilmiştir.⁴²

Ancak Mu'tezilî dönemde çok etkin bir âlim olan ve Mu'tezile'yi şiddetle savunan Eş'arî'nin dönemin halifesiyle görüşüp kendi düşüncesinden vazgeçecek şekilde etkilendiğini iddia etmek isabetli görünmemektedir. Zira Eş'arî, bu dönemde Basra Mu'tezilesine bağlı olduğu için ilim ve irfanla meşgul olmakta; idarî ve siyasî işlerden uzak durmaktaydı. Böyle bir ortamda ise sünnî halifeyle sıkı ilişkiler kurması beklenen bir durum değildir.

1.2.14. Eş'arî bir taraftan hocası Cübbâî'nin derslerine devam ederken bir taraftan da Şafîî bir muhaddis olan Ebû İshâk el-Mervezî'den aldığı derslerle Şafîî metodunu öğrenmiş ve daha sonra Hanbelîler ile Mu'tezilîler arasında orta bir yol takip ederek kendi çizgisini oluşturmuştur.⁴³

1.2.15. Eş'arî, daha Mu'tezile mezhebindeyken İbn Küllâb ve arkadaşlarının görüşlerinden etkilenmiş ve bundan dolayı Mu'tezile'den ayrılıp Küllâbîlere katılmıştır.⁴⁴

Ancak İmam Eş'arî'nin, Küllâbîlerin düşünce ve yöntemlerinden etkilendiği kabul edilse bile Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra onlara katıldığına dair herhangi bir ifade kullanmaması ve el-Makâlât dışındaki eserlerinde İbn Küllâb'tan bahsetmemesi böyle bir iddiayı zayıflatmaktadır.

1.2.16. İmam Eş'arî'nin Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarına katılmak için Mu'tezile'den ayrıldığı da iddia edilmiştir. Ancak İmam Eş'arî Mu'tezile'den ayrılmadan önce her ne kadar fikirsel olarak Ahmed b. Hanbel çizgisine yakın durmuşsa da tamamen bu amaçla mezhebini değiştirdiğini söylemek zordur. Nitekim Mu'tezile'den sonra hemen Hanbelîlere katılmayıp bir süre beklemesi de bunu göstermektedir.⁴⁵

1.2.17. İmam Eş'arî'nin hocası Cübbâî'ye: "Allah'ın emretmiş olduğu her şeyi dilemiş olduğumu iddia ediyorsun. Buna göre borçlu olan birisi borcunu ödemek istemeyip alacaklıya 'Vallahi senin borcunu yarın ödeyeceğim inşallah' dediği halde vakti gelince ödemezse ne olur?" şeklinde bir soru sorar. Bunun üzerine Cübbâî: "Allah ona borcunu vermesini dilemektedir. Şayet borcunu vermezse yemininden dolayı günahkar olur" diye cevap verir. Cübbâî'nin bu cevabının ümmetin icmâna

⁴² Hüseyin Mahmûd Fevkiyye, *Sîretü Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* (el-İbâne içinde-neşredeninin girişi), (Kahire: y.y., 1986), 7.

⁴³ Celâl Muhammed Musa, *Neş'etü'l-Eş'ariyye ve tatavvuruhâ* (Beyrut: Dâru'l-Kitab, 1982), 183-186.

⁴⁴ Watt, *Teşekkül Devri*, 356; Ahmed Mahmûd Subhî, *fi İlmi'l-Kelâm dirâsetün felsefiyye li ârâi'l-fıraki'l-İslâmiyye fi Uşûli'd-dîn* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1985), 2/58.

⁴⁵ İsmail Şık, "Eş'arî'nin Mu'tezile'den Ayrılmasının Nedenleri Üzerine Bir Deneme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (Mart 2004), 306.

aykırı olduğunu, inşallah diyerek yemin eden kişinin yeminini yerine getirmediği takdirde günahkar olmayacağını ifade eden Eş'arî Mu'tezile'den ayrılmıştır.⁴⁶

1.2.18. Kanaatimize göre Eş'arî'nin gerçeği arama arzusuyla Mu'tezile'yi tenkid eden Ehl-i sünnet eserlerini inceleme fırsatı bulmuş olması ve dönemin siyasî konjoktürünün (Mu'tezile'nin) toplumdaki sünnî düşünceye uyguladığı baskıya tepki göstermesi, Mu'tezile'den ayrılmasında en büyük etkenlerden bir tanesidir.

Aynı şekilde İmam Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılış nedenini halka yaptıkları baskı olarak zikrettiğine dair elimizde kesin bir delil bulunmamaktadır. Zira İmam Eş'arî gibi Basra Mu'tezilesine bağlı olanlar Bağdat Mu'tezilesi gibi iktidar ve siyasetle iç içe değillerdi. Bunlar daha çok ilimle meşgul olan ve imkan dahilinde saraydan uzak duran kimselerdi. Bununla birlikte Maide Suresinin 54. âyeti ile Resulullah'ın söylemiş olduğu hadisi, gördüğü rüyalarla birleştirerek değerlendiren İmam Eş'arî, Eş'ar kabilesine mensup biri olarak Mu'tezile içinde kalmak yerine Ehl-i hadis'e yönelmeyi daha uygun bulmuş olabilir.

Bunların dışında belli bir yaşa ulaşan İmam Eş'arî'nin elde ettiği ilim ve tecrübelerle dinî alanda taklitten tahkike ulaşmaya çalışması, mezhepleri itikadî alanda tetkik edip tahlil etmesi ve delillerini incelemesi gibi durumların kendisini yeni bir sistemi oluşturmaya sevk etmiş olması da mümkündür.

2. Ehl-i Hadis (Selefilik) Dönemi

Kırk yaşlarına kadar⁴⁷ Mu'tezile mezhebinin görüşlerini samimi duygularla kabul eden ve bunları hararetle savunan Eş'arî⁴⁸, hayatının bu evresinden sonra yaşadığı bir takım olaylar ve düşünsel farklılıklar neticesinde eski mezhebinden ayrılarak Ehl-i hadis ekolüne yaklaşmıştır. Bu ekol, sadece nas ile ilgilenen ve hasımlarına karşı yöntem geliştirip cedelleşen iki gruptan oluşmaktaydı.⁴⁹ İmam Eş'arî, bu dönemde ister itikadî ister kelâmî düşünce ve anlayışlarında olsun genel olarak Ehl-i hadis ekolünü takip etmekle birlikte onun bu durumu dogmatik bir yapıda değildir. Bununla birlikte bu süreç içerisinde muhaliflerin kendilerine yönelttikleri haksız eleştirilere hem aklî hem de naklî yöntemlerle karşı çıkmış, düşünce sistemlerindeki çarpıklığı ortaya koyarak delillerini çürütmeye çalışmıştır. Kimi zaman muhaliflerinin sorabilecekleri soruları hayalî olarak kendine sormak suretiyle aklî ve naklî cevaplar serdetmiş kimi zaman da hasımlarına ilgili konudaki iddialarının ne olduğunu sorarak delillerini çürütmek suretiyle böyle bir inanca nasıl varabildiklerini tenkit etmiştir. Ayrıca yeri geldikçe kıyas yöntemini de kullanmaktan geri durmamıştır.⁵⁰

⁴⁶ Keskin, "Eş'arî Mu'tezile'den Neden Ayrıldı?", 105.

⁴⁷ İbn Asâkir, Tebyîn, 40-43; Zehebî, *Siyer*, 15/86.

⁴⁸ Bk. Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile* (Beyrut: y.y., 1998), 111-112.

⁴⁹ İbn Fûrek, Mücerredü ma'âlât, 10.

⁵⁰ Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*, haşiye ve ta'lik. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971), 37, 53-55, 71; Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Kitâbu'l-Lüma' fi'r-reddi 'alâ ehli'z-zeyji ve'l-bida'*,

Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra kısa bir dönem olsa da İbn Küllâb el-Basrî, Haris el-Muhâsibî, Ebû Ali el-Kerâbisî ve Ebü'l-Abbas el-Kalânîsî gibi Ehl-i sünnet ekolleri içerisinde yer alan ve buldukları ortam dolayısıyla akidelerini kelâmı destekleyen kişilerin prensiplerine bağlanan Eş'arî, sünnî kelâmı destekleyerek Mu'tezile'ye karşı çıkmış, daha sonra da kendi düşünce sistemini oluşturmuştur.

İmam Eş'arî'nin Mu'tezile sonrası Ahmed b. Hanbel'i ve selefi bir çizgiyi takip ettiğini ifade edenler olduğu gibi⁵¹ daha Mu'tezile'den ayrılmadan İbn Küllâb'ın arkadaşlarını tanıyarak, görüşlerinden haberdar olduğunu ve onlardan etkilenmesi sonucunda Mu'tezile'yi terk edip Küllâbîlere katıldığını iddia edenler de olmuştur.⁵²

İmam Eş'arî'nin Bağdat'ta bulunduğu sıralarda Hanbelîlerin temsilcisi konumunda olan Berbehârî (ö. 329/940-941)⁵³ ile yaptığı görüşmede başta hocası Cübbâî olmak üzere bütün Mu'tezilîlere reddiyeler yazdığını dile getirmiş ancak Berbehârî, Ahmed b. Hanbel'in söyledikleri dışında bir şey bilmediklerini ve İmam Eş'arî'yi anlamadıklarını ifade etmiştir. Bunun üzerine İmam Eş'arî'nin büyük bir hayal kırıklığı içerisinde meclisi terk ettiği nakledilmiştir.⁵⁴

İmam Eş'arî, selefilik döneminde yazdığı "el-İbâne" adlı eserinde Allah'ın kitabına, Resulullah'ın sünnetine, sahâbî, tâbiîn ve hadis imamlarından gelen rivayetler ile Ahmed b. Hanbel'in sözlerine bağlılığını dile getirmiştir. Aslında İmam Eş'arî, burada düşünce sistemini oluştururken dayandığı delilleri de belirtmiş olmaktadır. Buna göre asıl olan Kur'an, sünnet/hadis, sahâbî ve tâbiîn kavlerinden oluşan naklî delillerdir.⁵⁵ Buradan da anlaşılacağı üzere İmam Eş'arî düşüncesini delillendirirken aklî delilleri naklî delillerin ispatlanması, desteklenmesi ve açıklanması için kullanmış ve böylece nakli, akıldan daha öncelikli hale getirmiştir.⁵⁶

Ayrıca eserinde Ahmed b. Hanbel'e bağlılığını dile getirmesi ile Mu'tezile'den ayrılıp artık Ehl-i hadis'e katıldığını ifade etmiş olmaktadır.⁵⁷ Özellikle Mihne⁵⁸

zabt ve tashih. Muhammed Emin ed-Dannâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971), 36, 42, 44, 46, 62.

⁵¹ Eş'arî, *el-İbâne*, 14; İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm* (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 68.

⁵² Watt, *Teşekkül Devri*, 355; Arthur Stanley Tritton, *İslâm Kelâmı*, trc. Mehmet Dağ (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983), 164.

⁵³ Hayatıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Muhyettin İğde, *İmam Berbehârî ve Ekolü* (Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 37-75.

⁵⁴ Zehebî, *Siyer*, 15/91.

⁵⁵ Eş'arî, *el-İbâne*, 14.

⁵⁶ Ömer Faruk Teber, *Bektâşî Erkânâmelerinde Mezhebî Unsurlar* (Ankara: Aktif Yayınları, 2008), 135.

⁵⁷ Bk. İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 68.

⁵⁸ Mihne; sorguya çekmek, çetin imtihana tabi tutmak, sınamak, soruşturmak, bir şeyin hakikatini araştırmak, sıkıştırmak, eziyet etmek, kamçıya başvurarak dövmek gibi anlamlara gelen "Mahn" kökünden türemiş olup, belli bir inanç veya inanç sisteminin kabul edilmesi için sorguya çekip eziyete maruz bırakmak demektir. Bu terim bazı Abbasi halifeleri döneminde bir takım alimlerin "Halku'l-Kur'an" meselesinde sorguya çekilip eziyete maruz bırakılmalarını ifade eder. Bu hadise Abbasi Halifesi Me'mun

olayından sonra Ahmed b. Hanbel'in aşırı itibar elde etmesi ve Ehl-i sünnet'in sembol ismi haline gelmesi, ona muhalefet edenlerin toplum tarafından bid'at ehli olarak kabul edilmesi bu süreci etkileyen unsurlardan bazıları olmuştur.

Selef dönemi dediğimiz sahâbî ve tâbiînleri de içine alan dönemde Mu'tezile'nin itikadî alandaki fikirleri ve cedel yöntemleri sebebiyle kelâma bakış açısı genel olarak negatif idi. Bu dönemde Kur'an ve Sünnet'i te'vil etmeden olduğu gibi kabul etme düşüncesi ağır basmaktaydı. Ancak İmam Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılıp Küllâbîler ve Ashabu'l-hadis'e yakınlaşması toplumda kelâma karşı var olan olumsuz bakış açısının azalmasına sebep olmuştur.⁵⁹

3. Kelâmîni Sistemleştirme Dönemi

Ehl-i hadis'in başını çektiği selef metodunun akla yer vermeyip naklî yöntemlerle insanlara hitap etmesi, bidat ehli başta olmak üzere müslüman olmayanlar tarafından ortaya konan sorunları sadece nassa dayalı olarak çözmeye çalışması bu ilmin gelişip yayılmasında bazı sorunlara neden olmuştur. Bu dönemde bunları aşmak ve Ehl-i sünnet akidesini geliştirmek için aklî yöntemleri kullanmak kaçınılmaz olmuştur.⁶⁰

Mu'tezile kelâmının ortaya çıkışından yaklaşık olarak bir buçuk asır sonra İbn Küllâb, Haris el-Muhâsibî ve Kalânîsî gibi şahıslar iman meselesini, naklî delillerin yanında aklî yöntemlerle de ispatlamak istemişlerdir.⁶¹ Bu da aslında Ehl-i sünnet kelâmının temellerini oluşturmuş ve İmam Eş'arî tarafındaan bu gelenek sürdürülmüştür.

Hayatının büyük bir bölümünü Mu'tezilî olarak geçiren Eş'arî "üç kardeş" meselesinde hocası Cübbâî ile yaşadığı tartışma sonucunda Mu'tezile'den ayrılmış, Ehl-i sünnet şemsiyesi altında bulunan Ehl-i hadis'in başını çektiği Hanbelîlere katılmak istemiş ve bunun için de el-İbâne 'an uşûlî'd-diyâne adlı eserini yazmıştır. Ancak Hanbelîler tarafından kabul görmeyen ve yoğun bir eleştiri alan Eş'arî, er-Risâle fi istihsâni'l-ḥavz fi 'ilmi'l-kelâm eserini yazmakla kelâm ilmini savunmuş ve Küllâbîlerin düşünce sistemine yaklaşmıştır. Bunun üzerine Mu'tezile başta olmak üzere birçok grup ve fırka ile tartışmalar yaşayan Eş'arî, kaleme aldığı Kitâbu'l-Lüma'

tarafından 218/833 yılında başlatılmış, Mu'tasım Billah ve Vasık Billah dönemlerinde devam etmiş, Halife Mütevekkil Alallah zamanında 234/849 yılında sona ermiştir. Bu dönemde Ahmed b. Hanbel gibi birçok Ehl-i Hadis alimi sorguya çekilip hapse atılmış ve çeşitli işkencelere maruz bırakılmışlardır. Bu siyasetin arkasında Abbasi sarayını etkisi altına alan Mu'tezile ve özellikle İbn Ebu Duâd'ın olduğu kabul edilmektedir. Bkz. Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 216. Mihne sürecinden sonra Mu'tezile'nin zayıflamasıyla ilgili olarak ayrıca Bk. Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006).

⁵⁹ İbiş, "Eş'arî Kelâmı", 37.

⁶⁰ Bk. Mehmet Kubat, "Selefi Perspektifin Tarihselliği", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 17/3 (Eylül 2004), 244.

⁶¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i sünnet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/527.

fi'r-reddi 'alâ ehli'z-zeyği ve'l-bida' eseriyle kendi kelâm sistemini olgunlaştırmaya çalışmıştır.

Başta Mu'tezile olmak üzere Ehl-i bid'at olarak nitelendirdiği fırkalara karşı çıkan Eş'arî, Mu'tezile'nin nefyettiği yedi sıfatı⁶² ispatlamış, teşbih ve tecsimi reddetmiştir.⁶³ Ayrıca akâid bölümüne nübüvvet ve âhiret konularını da ilâve ederek yelpazeyi genişletmiş ve imamet konusuyla⁶⁴ kelâm sistemini noktalamıştır.

Eş'arî'nin kelâm alanındaki görüşleri genel olarak şu konuları içermektedir: Allah'ın varlığı, birliği ve sıfatları⁶⁵, kelâmullah⁶⁶, rü'yetullah⁶⁷, ef'âl-i ibâd⁶⁸, istitâat⁶⁹, iman, ehl-i kible⁷⁰, irâde⁷¹, ta'dîl ve tecvîr⁷², kabir azabı⁷³, şefaât⁷⁴, ecel ve kader⁷⁵, rızık⁷⁶, imamet⁷⁷ ve nübüvvet.⁷⁸

Eş'arî, Mu'tezile sonrası yazdığı eserlerinden biri olan el-Lüma'da genel olarak akîl yöntemleri kullanmış, hadis ve âsar'a yer vermemiştir. Ancak el-İbâne'de daha çok âyet, hadis ve âsar delillerine başvurmuştur.⁷⁹ el-İbâne'de sert bir üslup göze çarparken el-Lüma'da ise yumuşak ve kelâmî bir dil kullanmıştır. el-İbâne'de konuya genellikle âyet ve hadis gibi naklî delillerle başlarken el-Lüma'da daha çok akîl delillerle sorulara cevap vererek konuyu izah etmeye çalışmıştır.⁸⁰

Eserlerinde sergilediği kelâmî yöntemlerde genellikle mezhep, fırka veya şahıslarla ilmî ve ahlakî ilkeler çerçevesinde mu'tedil bir şekilde tartışmış; maksadı aşan, aşırıya giden veya tahkir edici bir üslup kullanmamıştır.⁸¹ Rivayetlerde bazen

-
- 62 Bu yedi sıfat: Hayat, ilim, irâde, kudret, sem', basar ve bekâ sıfatlarıdır.
63 Sabri Yılmaz, *Kelam'da Tevil Sorunu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 69.
64 Burada İmamiyye fırkasının imâmet konusundaki düşünceleri reddedilmiştir.
65 Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Kitâbu Maqâlâtî'l-İslâmiyyîn ve'hîlâfî'l-muşallîn*, thk. Ahmed Câd (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1430/2009), 277, 282; Eş'arî, *el-İbâne*, 46, 52, 56; *el-Lüma'*, 15-20.
66 Eş'arî, *el-İbâne*, 31, 43; *el-Lüma'*, 23; *Maqâlât*, 329.
67 Eş'arî, *el-İbâne*, 21, 28; *el-Lüma'*, 38-42.
68 Eş'arî, *el-İbâne*, 67; *el-Lüma'*, 48.
69 Eş'arî, *el-Lüma'*, 58-67; *Maqâlât*, 306.
70 Eş'arî, *el-Lüma'*, 78.
71 Eş'arî, *el-İbâne*, 61; *el-Lüma'*, 23.
72 Eş'arî, *el-İbâne*, 67, 74; *el-Lüma'*, 73.
73 Eş'arî, *el-İbâne*, 19, 87; *Maqâlât*, 243, 269.
74 Eş'arî, *el-İbâne*, 85.
75 Eş'arî, *el-İbâne*, 10; *el-Lüma'*, 43, 51, 54.
76 Eş'arî, *el-İbâne*, 20, 83.
77 Eş'arî, *el-İbâne*, 18, 89; *el-Lüma'*, 83; *Maqâlât*, 256, 269.
78 Eş'arî, *Maqâlât*, 135, 254.
79 Bk. İsmail Şık, "Eş'arî'nin Kelâm Metodu", *Dini Araştırmalar Dergisi* 8/24 (Haziran 2006), 226.
80 Eş'arî, *el-İbâne*, 21, 39, 89; *el-Lüma'*, 15, 17.
81 Bk. İbn Fûrek, Mücerredü maqâlât, 317.

râvi isimlerini zikrederken⁸² kimi zaman da “âlimler”, “bir grup sahâbî”, “sahabeden birisi” şeklinde⁸³ genel ifadeler kullanmıştır.

Bundan dolayı Eş'arî'nin Ehl-i sünnet kelâmına dahil olması bir dönüm noktası olmuş, diğer fırkalar zayıflarken Ehl-i sünnet kelâmı giderek güçlenmiştir. Aynı şekilde kendi kelâm sistemini ortaya koyarken genel olarak Ehl-i hadis'in düşüncelerine yakın durmaya çalışmıştır. Ancak herhangi bir düşünsel farklılık ortaya çıktığında Mu'tezile'de iken elde ettiği cedel yöntemini kullanmaktan da çekinmemiştir.

Ehl-i sünnet inancını aklî delillerle ispatlamaya çalışan Eş'arî'nin itikadî konuları temellendirmede Mu'tezilî bir gelenekten gelmenin yanında İbn Küllâb, Muhâsibî ve Kalânîsî gibi aklı önceleyip re'ye başvuran kişilerden etkilendiği görülmektedir. Bununla birlikte genel olarak itikadî konularda Ahmed b. Hanbel ile aynı çizgide durmuştur.

Bu konuda araştırma yapanlardan bazıları, İmam Eş'arî'nin Ahmed b. Hanbel'i takip ettiğini söylerken diğer bir kısmı onun İbn Küllâb ve arkadaşlarının çizgisinde bulunduğunu iddia etmişlerdir.⁸⁴ Ancak İmam Eş'arî'nin her iki gruptan da etkilendiği ve kendisine özgün bir kelâm sistemi geliştirdiğini söylemek daha isabetli olacaktır.

Eş'arî'den sonra Eş'arî kelâm sisteminin gelişmesine birçok kişi katkı sağlamıştır. Bunlardan Bâkîllânî (ö. 403/1013), kaleme aldığı “et-Temhîd” ve “el-İnsâf” adlı eserlerinde ortaya koyduğu görüşleriyle Eş'arîliğin kozmolojiyle ilgili fikir ve düşüncelerini temellendirerek konuyu sistematize etmiştir. Ayrıca Dehriyye, Tabîyye, Sümeniyye ve Berâhime gibi fırkaların yanında Yahudi ve Hristiyanlarla da mücadele etmiştir.⁸⁵

Daha sonra İbn Fûrek (ö. 406/1015), Ebû İshâk İsferyînî (ö. 418/1027), Abdulkâhir Bağdâdî, Beyhakî (ö. 458/1066), Kuşeyrî (ö. 465/1072), Ebû'l-Mealî el-Cüveynî (ö. 487/1085), Gazzâlî, Şehristânî (ö. 548/1153), Fahrüddin er-Râzî (ö. 606/1209), Seyfüddin el-Âmidî (ö. 631/1233), Kadı Beyzâvî (ö. 685/1286), Adudüddin el-Îcî (ö. 756/1355), Teftâzânî (ö. 792/1390), Cürcânî (ö. 816/1413) ve Celâleddin Devvânî (ö. 818/1512) ortaya koydukları çalışmalarla bu sistemin temel taşlarından birisi haline gelmişlerdir.⁸⁶

⁸² Eş'arî, *el-İbâne*, 40-42, 80-82.

⁸³ Eş'arî, *el-İbâne*, 25, 49, 87.

⁸⁴ Subhî, *el-Eş'arî el-Mütekellim*, 54; Hammâd b. Muhammed el-Ensarî, *el-Eş'arî, (el-İbâne'ye yazdığı mukaddime)*, Medine: y.y., 1410), 10.

⁸⁵ Dehriyye ve Tabîyye, evrende olan her şeyi onu oluşturan cevherlere bağlayıp Allah'ın müdahalesini devre dışı bırakan gruplardır. Berâhime ve Sümeniyye, bilgi kaynaklarından haberi (vahiy) inkâr eden, peygamber ve mucizeleri reddeden fırkalar. Yahudi ve Hristiyanlar ise bilgi kaynaklarından haberi (vahiy) kabul etmekle birlikte Hz. Muhammed ve mucizelerini kabul etmeyenlerdir.

⁸⁶ Mesela bunlardan Bağdâdî, “*Uşûlü'd-dîn*” isimli eserinde özellikle bilgi ve varlık konularını sistematize etmiştir. Cüveynî, “*es-Şâmil fî uşûli'd-dîn*” adlı çalışmasında kelâm konularının hepsini ele alarak bu ilimdeki temel problemleri diyalektik bir yöntemle

Her ne kadar Ehl-i sünnet düşüncesinin kurucuları Eş'arî ve Mâtürîdî olarak bilinse de İmam Eş'arî'nin Ehl-i sünnet ile Ashabu'l-hadis'i eserlerinde özdeşleştirmesi kendisinden önce Ehl-i sünnet'in Ashabu'l-hadis olarak bilindiğini göstermektedir.⁸⁷

İmam Eş'arî'nin esas özelliği Ashabu'l-hadis ile birlikte akılcılığa karşı çıkanları bilimsel bir dille eleştirmesi, Selef'in düşüncelerini aklileştirmesi ve aklî delilleri kuvvetlendirmek için gayret göstermesidir. Bundan dolayı ilgili mezhep mensupları tarafından yoğun bir şekilde eleştirilmiştir. Bunun neticesinde Eş'arîler, akıl ve sem' ile metafizik alanında yoğun çalışmalar içerisinde olmuşlardır. İmam Eş'arî kelâmla ilgilenmesi ve aklî delillere başvurması nedeniyle kendisine yöneltilen eleştirileri genelde üç şekilde cevaplandırmıştır:

1. Resulullah, bu konuları konuşan veya araştıran kişiyi “bid'atçı ve sapık kabul edin” dememiştir. Ayrıca size göre Resulullah'ın konuşmadığı bir konuda sizin konuşmanız bid'at ehli ve sapık olmanızı gerektirir. Bununla birlikte siz O'nun sapık olarak nitelmediği kimseleri sapık görmektesiniz.

2. Resulullah ve ashabının kelâmî konular hakkında cahil veya bilgisiz olmadıkları, zira cisim, araz, hareket, sükûn, cüz' ve tafra gibi konular hakkında tek tek konuşmalar da asılları itibariyle bu konular hadislerde ve Kur'an'da genel olarak bahsedilmektedir. Mesela, hareket ve sükûn; toplanma ve ayrılma hakkında söylenenlerin aslı Kur'an'da bulunmaktadır. Yüce Allah Hz. İbrahim'in kıssasında bu duruma işaret etmiştir. Aynı şekilde ay, güneş ve yıldızların kaybolmasında, bir yerden başka bir yere hareket etmesinde Yüce Allah için hareket ve sükûnun caiz olmadığına yönelik işaretler bulunmaktadır.

3. Resulullah, Asr-ı saâdette daha meydana gelmemiş, insanlar tarafından sorulmamış bazı konular hakkında asılları Kur'an'da olsa dahi konuşmamıştır. Sahâbîler de dine tealluk eden şer'î konular hakkında araştırma ve incelemelerde bulunmuşlar, konuların izahı için tartışıp mücadele etmişlerdir. Buradan da anlaşılacağı üzere bütün konular hakkında nass gelmemiştir. Eğer gelmiş olsaydı zaten tartışmalar yaşanmaz ve ihtilaflar bu güne kadar devam etmezdi.⁸⁸

ortaya koymuştur. Müteahhirûn döneminin kendisiyle başladığı Gazzâlî ise Aristo mantığıyla birlikte felsefî konuları kelâma dahil ederek felsefe ve kelâmî birbirine yakınlaştırmıştır. Şehristânî'nin, başta felsefecileri şiddetle eleştirmesi olmak üzere Bâkîllânî ve Cüveynî gibi daha önceki kelâmcıların kabul ettiği “hal teorisine yöneliş” düşüncesini eleştirmesi daha sonraki kelâmcıların Eş'arî kelâm sistemine dönmelerini sağlamıştır. Teftâzânî ile kelâmda şerh ve haşiyecilik dönemi başlamıştır. Kuşeyrî ve Devvânî gibi kelâmcılar ise tasavvufu Eş'arîliğe dahil etmişlerdir. Bu konuda bkz. Ömer Faruk Teber, “Bektâşî Düşüncesinde Eş'ârî-Sünnî Hilâfet Teorisi”, *V. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu-Eş'arîlik*, ed. Cengiz Çuhadar vd. (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2018), 594-600.

⁸⁷ Bk. Eş'arî, *Maḳālât*, 290-297.

⁸⁸ Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Risâle fî İstiḥsâni'l-ḥavz fî 'ilmi'l-keḷâm*, (Kitabu'l-Lüma' ile birlikte) tsh. Muhammed Emin ed-Dannâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971), 90-96.

SONUÇ

Eş'arî, Ehl-i hadis döneminde özellikle Ahmed b. Hanbel'e bağlılığını dile getirmiş olsa da bunun tam bir bağlılık ifade ettiği söylenemez. Çünkü Mihne olayından sonra toplum tarafından yüksek bir itibar kazanan Ahmed b. Hanbel'e karşı olanlar veya ona uymayanlar reddedilmekte ve bid'at ehli olarak kabul edilmekteydi. Bundan dolayı kısa bir süreliğine de olsa Ehl-i hadis'e tabi olduğunu söyleyen İmam Eş'arî, bu ekol tarafından dışlanınca kendine has ve özgün bir düşünce sistemi oluşturma ihtiyacı hissetti. Zaten toplumun büyük bir kısmı iki uç nokta olan Mu'tezile ve Ehl-i hadis arasında kalmış, kimi zaman şiddete varan olaylarla karşılaşmış, bazı düşünceleri zorla kabullenme durumunda bırakılmıştır. İlk dönemlerde Mu'tezile tarafından ortaya konulan baskı sistemi daha sonra farklı bir düşünce yapısıyla Ehl-i hadis taraftarlarınınca uygulanmıştır. İfrat ve tefrit noktasına varan bu baskı ve şiddet, toplumda infîle neden olmuş ve insanlar yeni bir çıkış yolu aramak zorunda kalmıştır. Toplumun yaşadığı sıkıntıları yakinen bilen ve dayandığı Ehl-i hadis kapısında da hoş görülmeyen İmam Eş'arî, bütün bunlara derman olacak yeni bir sistemin gerekliliğini farketmiştir. Bunun üzerine toplumdaki bu sıkıntıları bertaraf etmek üzere kendine has bir düşünce sistemin ortaya koymaya çalışmıştır. Daha sonraki dönemlerde müntesipleri tarafından geliştirilerek devam ettirilen bu düşünce sistemi İslâm aleminin bir çok yerinde kabul edilmiş ve yaygınlık kazanmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdülhamîd, İrfan. "Eş'arî, Ebü'l-Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/444-447. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Abdülhamîd, İrfan. *ed-Dırâsât fi'l-fıraki ve'l-akâidi'l-İslâmiyye*. Bağdât: Matbaâtu'l-İrşâd, 1977.
- Ahvâzî, Ebû Alî Hasen b. Alî b. İbrâhîm b. Yezdâd, *Mesâlibu İbn Ebi Bişr el-Eş'arî*. Nşr. Michel Allard. 33 cilt. Damas: y.y., 1970.
- Akoğlu, Muharrem. *Mihne Sürecinde Mutezile*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Aydınlı, Osman. *İslâm Düşüncesindeki Aklîleşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebû Huzeyl el-Allâf*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî, *Uşûlü'd-dîn*. Thk. Ahmed Şemsuddin. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1432/2002.
- Bedevî, Abdülmecid Ebü'l-Fütûh. *et-Târîhu's-Siyâsî ve'l-Fikrî*. Cidde: y.y., 1983.
- Bedevî, Abdurrahman. *Mezâhibu'l-İslâmiyye*. 2 cilt. Beyrut: y.y., 1979.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap Aklının Oluşumu*. Trc. İbrahim Akbaba. İstanbul: İz yayıncılık, 1997.
- Corbin, Henry. *İslâm Felsefesi Tarihi*. Trc. Hüseyin Hatemî. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Dayf, Şevkî. *el-Asrû'l-Abbâsîyi's-Sânî*. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1985.
- Ensarî, Hammâd b. Muhammed. *el-Eş'arî*. (el-İbâne'ye yazdığı mukaddime). Medine: y.y., 1410.

- Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail. *el-İbâne 'an uşûli'd-diyâne*. Haşiye ve Ta'lik. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail. *Kitâbu Maqâlâti'l-İslâmiyyîn ve'htilâfi'l-muşallîn*. Thk. Ahmed Câd. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1430/2009.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail. *Kitâbu'l-Lüma' fi'r-reddi 'alâ ehli'z-zeygi ve'l-bida'*. Zabt ve Tashih: Muhammed Emin ed-Dannâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail. *Risâle fi İstihsâni'l-havz fi 'ilmi'l-keîâm*. tsh. Muhammed Emin ed-Dannâvî. (Kitabu'l-Lüma' ile birlikte). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- Fevkiyye, Hüseyin Mahmûd. *Sîretü Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. (el-İbâne içinde-neşredeninin girişi), Kahire 1986.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*. Nşr. İnsaf Ramazan, Beyrut: Dâru'l-Kuteybe, 1423/2003.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelâm*. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- İbiş, Fatih. "Eş'arî Kelâmının Dinî, Hissî ve Felsefî Karakteri Üzerine", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Eylül 2014): 34-47.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kasım Ali b. Hasan. *Tebyînü kezîbi'l-müfterî fîmâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1995/1416.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *el-Muntazam fi târihi'l-mülük ve'l-ümem*. Thk. Abdulkadir Ata. 18 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen b. Fûrek el-İsfahânî. *Mücerredü maqâlâti's-Seyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. Nşr. Daniel Gimaret. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1987.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 15 cilt. Cîze: Dâru'l-Hicr, 1998.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ. *Tabakâtü'l-Mu'tezile*. Beyrut: y.y., 1998.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978.
- İbn Teymiyye, Takıyüddin Ahmed b. Abdulhalîm. *en-Nübüvvât*. Kahire: y.y., 1386/1966.
- İğde, Muhyettin. *İmam Berbehârî ve Ekolü*. Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Kalaycı, Mehmet. "Eşarîliğin Tarihsel Arka Planı: Küllabîlik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/2 (2010): 399-431.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-Müellifn*. Dımaşk: y.y., 1959.
- Keskin, Mehmet. "Eş'arî Mu'tezile'den Neden Ayrıldı?", *İlahiyat Akademi: Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi* 5 (2017): 93-112.
- Koçkuzu, Ali Osman. *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikat ve Teşrî Yönlerinden Değeri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988.

- Kubat, Mehmet. "Selefi Perspektifin Tarihselliği", *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 17/3 (Eylül 2004): 235-251.
- Musa, Celâl Muhammed. *Neş'etü'l-Eş'ariyye ve Tatavvuruhâ*. Beyrut: Dâru'l-Kitab, 1982.
- Subhânî, Cafer. *Buhusun fi'l-Milel ve'n-Nihal*. 2 cilt. Kum: 1411/1990.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. *el-Eş'arî el-mütekellim*. Umman: Mavsû'atu Hadâratî'l-İslâmiyye, 1993.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. *fi İlmi'l-Kelâm dirâsetün felsefiyye li ârâi'l-firaki'l-islâmiyye fi uşûli'd-dîn*. 3 cilt, Beyrut: Dâru'n-Nahdatî'l-Arabiyye, 1985.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi. *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. Nşr. Mahmud Muhammed Tanâhî. Abdülfettah Muhammed el-Hûlv. 10 cilt. Kahire: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabiyye, 1964-1976.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim. *el-Milel ve'n-nihâl*. Thk. Ahmed Fethi Muhammed. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- Şık, İsmail. "Eş'arî'nin Kelâm Metodu", *Dini Araştırmalar Dergisi* 8/24 (Haziran 2006): 219-244.
- Şık, İsmail. "Eş'arî'nin Mu'tezile'den Ayrılmasının Nedenleri Üzerine Bir Deneme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (Mart 2004): 285-312.
- Teber, Ömer Faruk. *Bektâşî Erkânâmelerinde Mezhebî Unsurlar*. Ankara: Aktif Yayınları, 2008.
- Teber, Ömer Faruk. "Bektâşî Düşüncesinde Eş'ârî-Sünnî Hilâfet Teorisi", *V. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu-Eş'arîlik*. ed. Cengiz Çuhadar vd.. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Topaloğlu, Bekir-Çelebi İlyas. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Tritton, Arthur Stanley. *İslâm Kelâmı*. Trc. Mehmet Dağ. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.
- Üçok, Bahriye. *İslâm Tarihi Emevîler-Abbâsîler*. Ankara: Milli Eğitim Yayınevi, 1983.
- Watt, William Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Trc. Ethem Ruhi Fıglalı, Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Watt, William Montgomery. *İslâmın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*. Çev. Arif AYTEKİN. İstanbul: Fatih Ofset, 1996.
- Yar, Erkan. "Eş'arî ve Metodolojisi". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (Aralık 2005): 19-47.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ehl-i sünnet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 525-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yeprem, M. Saim. *İslâm'da İtikadi Mezhepler ve Akâid Esasları*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1983.
- Yılmaz, Sabri. *Kelam'da Tevil Sorunu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. Thk. Şuayb Arnavut, İbrahim Zübeyk. 28 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983.